

М. С. Сергеева

ВИРОБИ З КІСТКИ ТА РОГУ З ВОЇНСЬКОЇ ГРЕБЛІ

У статті розглядається асортимент косторізної продукції з городища Воїнська Гребля (давньоруське місто Воїнь).

Ключові слова: Київська Русь, Воїнська Гребля, косторізне ремесло, різьблена кістка.

Речовий комплекс, виявлений під час досліджень городища поблизу с. Воїнська Гребля (кол.) Полтавської обл. (давньоруське місто Воїнь) у 1956—1959 рр., що зберігається у Наукових фондах ІА НАНУ (кол. № 344, 365), містить значну кількість кістки і рогу зі слідами обробки, а також вироби з цих матеріалів. Проте різьблена кістка з Воїнської Греблі досі ще не отримала тієї уваги дослідників, на яку вона, безумовно, заслуговує. Передусім, незвичною для пам'яток такого роду є кількість матеріалів, які мали відношення до косторізної справи. На городищі виявлено не лише готові вироби, але й багато фрагментів тваринних кісток та щільного рогу диких копитних зі слідами обробки, заготовки та напівфабрикати різноманітних виробів. Власне кажучи, подібні речі зустрічаються на багатьох городищах Середнього Придніпров'я, проте їх значно менше. До розгляду залучено також речі з експозиції та фондів Археологічного музею ІА НАНУ. Враховуючи достатньо велику кількість матеріалу, ми обмежимося оглядом речового косторізного комплексу, сформованого готовими виробами. Техніка обробки кістки може стати темою окремого дослідження, тому тут наданий лише побіжний огляд матеріалів, пов'язаних з різними стадіями виробництва.

Місцеве косторізне ремесло репрезентують залишки кісткової сировини зі слідами обробки. Всього, за даними авторів розкопок, у Воїнській Греблі було виявлено 14 цілих кісток та рогів зі слідами обробки та 79 їх фрагментів (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 109). Серед них переважну більшість складає щільний ріг диких копитних (олень, лось, козуля). Ці матеріали містять не лише фрагменти зі слідами інструментів, але й значну кількість заготовок на різних стадіях об-

робки (рис. 1—4). Серед врахованих нами 12 екземплярів рогів зі збереженими розетками¹, п'ять належать рогам, скинутим природним шляхом (рис. 1, 1, 3, 4, 6, 11) восени і сім — знятим з вбитих тварин (рис. 1, 2, 5, 7—10, 12). Окремо згадаємо молот, виготовлений з рогу вбитої тварини (Довженок, Гончаров, Юра 1966, табл. XIX, 1). Отже, роги, отримані через мисливство переважають не набагато, і загалом можна констатувати, що місцеві косторізи використовували обидва можливі варіанти отримання рогової сировини.

Серед фрагментів рогів зі слідами обробки особливо слід відзначити пластинку з розетки (напівфабрикат якогось виробу) та поздовжню платівку з грубо обструганою поверхнею, на яку нанесено циркульні кола (рис. 5). Напівфабрикат з розетки цікавий рідкісним прикладом використання даної частини рогу — зазвичай вона йшла у відходи (рис. 5, 2). Серед воїнських матеріалів є також розетка, відпиляна від решти рогу (рис. 1, 6; 5, 1). Можливо, вона також призначалася для подальшої обробки.

Поверхня пластинки з циркульними колами зазнала лише первинної грубої обробки, кола не несуть регулярного характеру, тому їх не можна інтерпретувати як орнамент. Не виключено, що описаний артефакт слід трактувати як приклад тренувальної роботи майстра (рис. 5, 3).

Друге місце у сировині посідають тваринні кістки на стадії первинної обробки репрезентовані поодинокими екземплярами (рис. 6). Це кістки зі слідами обтесування поверхні, трубчасті кістки з відпиляними епіфізами та, іноді, обробленою порожиною, напівфабрикат стрижневого гудзика, окремі заготовки для різних виробів тощо. Викликають інтерес два хвостові хребці невеликої тварини (вівці?) з підтесаними епіфізами (рис. 6, 5, 6). Про призначення хребців говорити складно,

1. У попередній короткій публікації (Сергеева 2010б) враховано не всі екземпляри з розетками, тому вказана їх менша кількість.

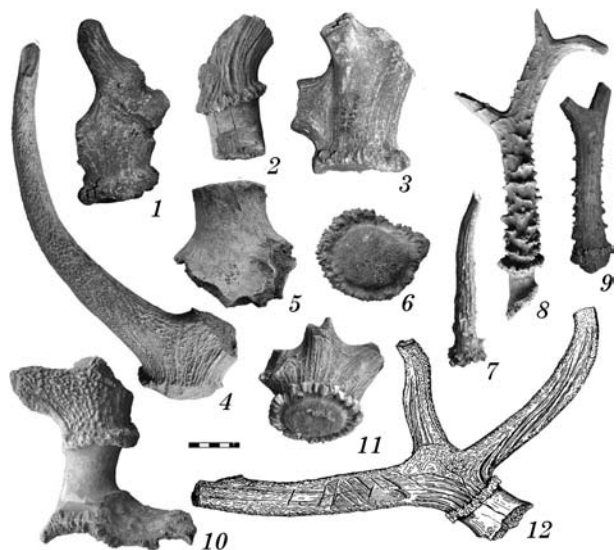

Рис. 1. Залишки рогів з розетками

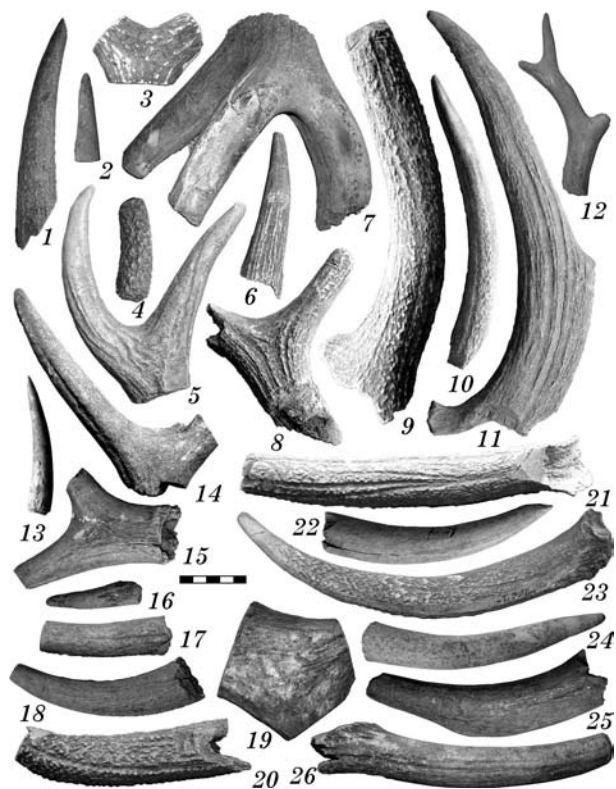

Рис. 2. Фрагменти рогу зі слідами обробки

оскільки загалом використання цих кісток у давньоруській косторізній справі не практикувалося і аналогії поки що невідомі. Виходячи з форми та розміру цих заготовок, одним з можливих варіантів може бути їх використання для виготовлення стрижневих гудзиків.

Кістки риб, як вихідний матеріал для виробів (проколок), використовувалися лише в окремих випадках.

Роги (точніше, рогові стрижні) великої рогатої худоби зі слідами обробки (з відпиляними кінцями) нечисленні. Серед матеріалів з однієї з клітей городища є також два рогові чохла від порожнистого рогу, які можна вважати рідкісною знахід-

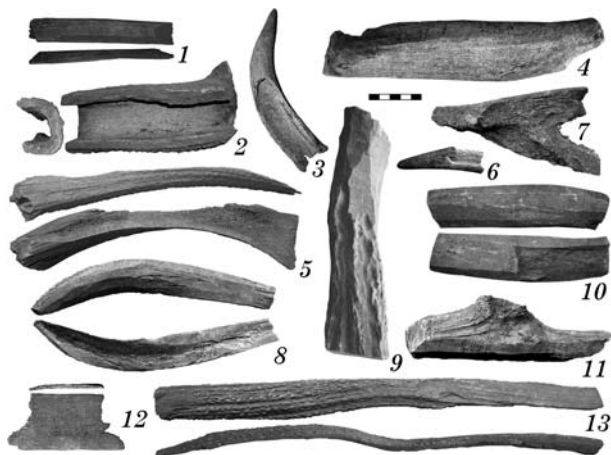

Рис. 3. Заготовки та відходи рогообробки

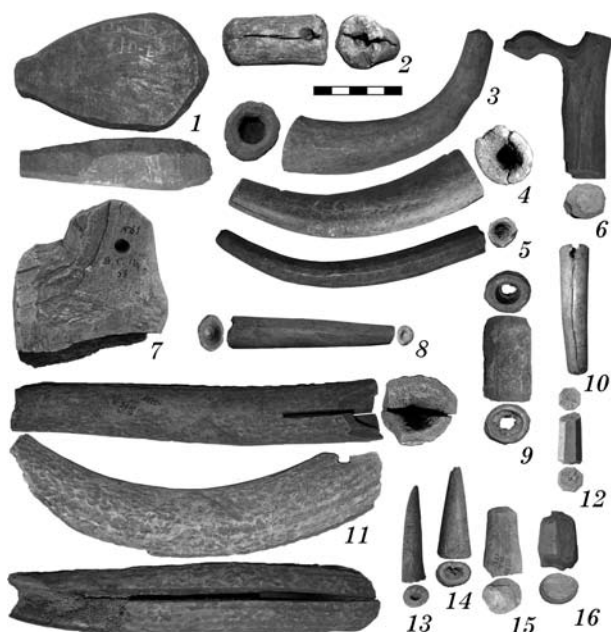

Рис. 4. Заготовки та напівфабрикати різних виробів

кою (рис. 7). До порожнисторогих відноситься велика рогата худоба, вівці, кози, з диких — тури та зубри. Порожnistий ріг складається з кісткового стрижня, який зовні одягнений у роговий чохол. Роговий чохол, з якого вилучено стрижень, зазвичай у косторізній справі називають просто рогом. Він і є тією сировиною, з якої у пізніші часи виготовляли різноманітні вироби. Властивості рогово-го чохла сприяють його використанню: він досить міцний і пружкий, його можна обробляти навіть простим ножем. Майстри пізнього середньовіччя та нового часу віддавали перевагу саме цьому матеріалу. Проте цей вид сировини потребував додаткових підготовчих операцій, пов'язаних з вилученням кісткового стрижня. Ймовірно, саме тому використання порожнистого рогу у косторізній справі Давньої Русі було обмеженим (Сергеева 2011а, с. 48—50; 2011б). Рогові чохла, виявлені у Воїні, не несуть слідів обробки (розпилювання, розрізання). Не виключено, що вони призначалися для виготовлення невеликих ритонів або інших емкостей. Слід звернути особливу увагу на те, що

обидва роги походять з одного комплексу. Це дозволяє припустити якийсь особливий інтерес до цього матеріалу з боку конкретної людини.

Виробами з кістки та рогу користувалися у різних сферах життя.

Серед виробів, які можна інтерпретувати як знаряддя праці, найбільш численну групу складають оброблені кістки з загостреним кінцем (рис. 8, 2—7, 12—14). Кінці у більшості випадків сильно залощені, що вказує на контакт з м'яким матеріалом (можливо, шкірою або тканиною), проте за формою знаряддя відрізняються. Отже, слушно припускати їх різне призначення. Одна з тваринних кісток з гострим кінцем (рис. 8, 7) та знаряддя з променів плавників осетрових риб та кістка іншої риби (рис. 8, 12—14) могли слугувати проколками. Загалом промені плавців, які використовувалися як знаряддя, відрізняються від звичайних кухонних відходів залощеною поверхнею, яка могла утворитися під час використання. У деяких випадках їх форму трохи підправляли. Зокрема, на поверхні однієї з воїнських проколок з променю плавця добре простежуються сліди напилка (рис. 8, 14a). Знаряддя з грифельних та інших природно загострених кісток з притупленими кінцями могли використовувати як кочедики (рис. 8, 2, 3), інші кістки — згодом як лощила (рис. 8, 5, 6). Окремо стоїть виріб з фібульної кістки свині (рис. 8, 4). Призначення зазначених предметів залишається під сумнівом: К. Амброзіані вважала, що вони могли слугувати знаряддями для плетіння риболовних сіток (Ambrosiani, 1981, p. 136); Л. Смирнова, слідом за А. Мак-Грегором та іншими дослідниками, вважає їх шпильками для скріплення деталей одягу (Смирнова 1999, с. 145).

Серед виробів з кістки, які можна розглядати як знаряддя праці, є трубчаста кістка великого копитного, розколота уздовж так, що з одного кінця залишилась частина епіфізу, який слугував завершенням руків'я; інший стесаний (рис. 8, 9). Знаряддя такого типу могли використовувати як лощила, проте робоча частина описаного екземпляру практично не залощена, отже, якщо їм користувалися, то протягом дуже короткого часу.

Кілька примітивних знарядь виготовлено з рогу.

Викликає інтерес предмет з паростку рогу 121 мм завдовжки, який має з тупого кінця порожнину глибиною 33 мм та два отвори діаметром по 5 мм (рис. 9, 6). Подібні вироби, як правило, трактують як кочедики, проте на зазначеному екземплярі сліди використання відсутні, його поверхня має лише природне лошіння, що утруднює його інтерпретацію. Глибока порожнина може свідчити про відмінне, ніж кочедик, призначення виробу.

Кочедиком або невеличким лощилом слід вважати знаряддя, аналогічне за формою кістяним виробам з загостреним кінцем,

Рис. 6. Кістки зі слідами обробки — заготовки та напівфабрикати

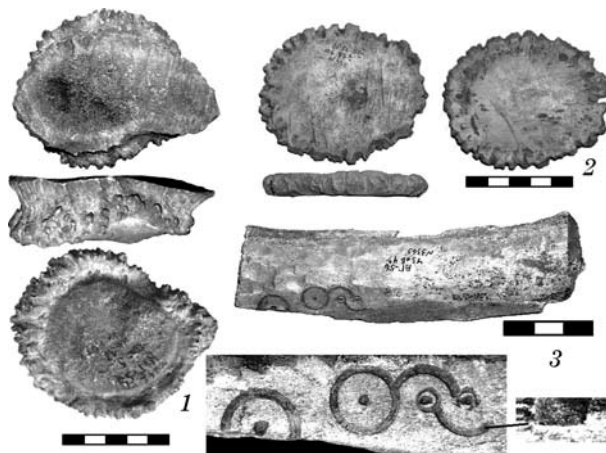

Рис. 5. Розетки зі слідами обробки (1—2) та тренувальна робота (?) на роговій пластівці (3)

але виготовлене з паростку рогу (рис. 8, 8). Його поверхня обстругана й оброблена напилком (простежуються сліди інструмента) та залощена під час використання. Робочий кінець відшліфований, але має невеличкі подряпини, можливо, від абразивного матеріалу, яким виріб шліфували при виготовленні.

Ще одне лощило (рис. 8, 1) зроблено з кінцевої частини рогової паростку, йому надано сплюснену форму. Поверхня зазначеного виробу залощена дуже сильно, що свідчить про його тривале функціонування.

Знаряддям, яке можна розглядати у контексті обробки шкіри, є предмет з ребра, на обох гранях якого вирізані зубці (рис. 8, 11). Знаряддя збереглося фрагментарно, але видно, що з одного боку було вирізано округлий наскрізний отвір діаметром 10—12 мм. Мікроподряпини на кінцях відполірованих до блиску зубців не простежуються, отже, вони могли контактувати з м'яким матеріалом, ймовірно, шкірою (рис. 8, 11a).

З рогової пластинки виготовлено предмет прямокутної форми з розширенням з одного боку і двома зубцями з іншого (рис. 8, 10). Зубці і простір між ними добре відшліфовані (рис. 8, 10a). Наявність шліфування і відсутність мікроподряпин вказує на контакт цієї частини поверхні предмету з м'якими матеріалами. Виріб можна розглядати в ряді знарядь для плетіння або сукання ниток. Різноманітні зубчасті пристрої цього типу зустрічаються на багатьох давньоруських пам'ятках.

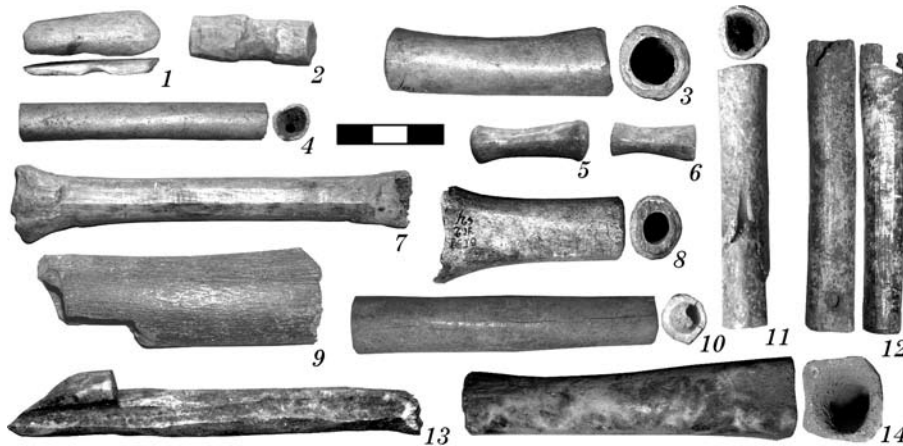

Рис. 7. Порожнистий ріг — рогові чохла

З етнографії окремих народів Євразії відомі знаряддя з трикутною виїмкою (тобто фактично також з двома зубцями) з одного боку, які застосовували для звивання мотузок і для деяких текстильних робіт (Флерова 1996, с. 280, 281).

Окрему групу складають дві лопатки з круглими отворами (рис. 10). Різні автори вважають подібні предмети, що іноді мають прокреслені знаки, кістками для ворожіння (Руденко 2005, табл. 21, 408, 409; Давлетшин 2004, рис. 61). В.Є. Флорова, проаналізувавши лопатки з отворами з саркельських матеріалів, вважає їх знаряддями праці, які могли застосовуватися для вирівнювання плетіння під час виготовлення мотузок або деяких виробів з шкіряних смужок (Флерова 1996, с. 290; Флерова 2001, с. 89—91). Краї отворів на лопатках з Воїня мають слабе лощіння, яке могло утворитися внаслідок контактування з м'якими матеріалами. Це свідчить на користь припущення про їх виробниче призначення, як і саркельських аналогів.

До знарядь праці, досить поширених у давньоруській матеріальній культурі, відносяться юрки (рис. 11, 25, 26), виготовлені з обрізків діафізів трубчастих кісток дрібних копитних. Серед заготовок є обрізок діафізу, ідентичний за розмірами готовим юркам, отже, його можна трактувати як заготовку для аналогічного виробу (рис. 12, 1). Більшість сучасних дослідників кваліфікує такі предмети як пристрої для розподілу ниток основи при її снуванні (тобто власне юрки) або для сукання ниток. Пристрої аналогічної форми, вироблені з дерева та, іноді, з кістки, дожили до ХХ ст. Вони, зокрема, побутували у Рязанській обл. і Брянському Поліссі, де пов'язувалися з горизонтальним ткацьким верстаком (Лебедева 1956, с. 503, рис. 18, 2а). В.Є. Флорова досить переконливо доказує можливість використання таких пристроїв також для виробництва мотузок (Флерова 1996, с. 290—293). Запропонована деякими дослідниками інтерпретація зазначених виробів як музичних інструментів (Димов 1989, с. 251; Sláma 1956, s. 170, obr. 4) на сьогодні може розглядатися лише в історіографічному аспекті.

До знарядь праці з деякими застереженнями можна віднести обрізок рогу (зона розгалуження) (рис. 4, 7) з висвердленим наскрізним отвором з одного боку, причому сам фрагмент майже не знав обробки. Зазначений шматок рогу міг слугувати грузилом. Не виключено також, що це заготовка до якогось виробу.

В колекції є кілька виробів з рогу, які можна інтерпретувати як деталі складних знарядь. Цікавим є предмет, який автори першої публікації, спираючись на місцеві етнографічні паралелі, інтерпретували як пристрій для витягування рибальських сіток. Вони вказували, що подібними пристроями з дерева користувалися рибалки з Воїнської Греблі до недавнього часу (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 72, табл. ХІХ, 4). Довжина цього виробу складає 70 мм, найбільший діаметр 36 мм, діаметр порожнини 14 мм (рис. 9, 5). Іншим знаряддям, яке заслуговує спеціальної ува-

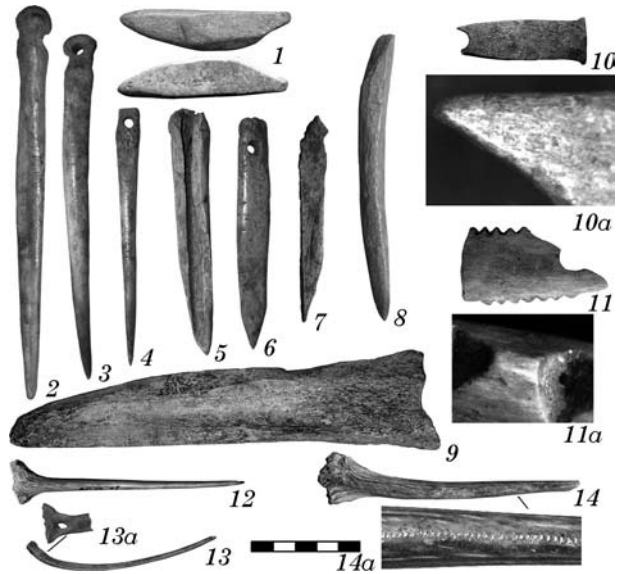

Рис. 8. Знаряддя праці: 1, 8, 10 — ріг; 2—7, 9, 11 — тваринні кістки; 12—14 — кістки риб

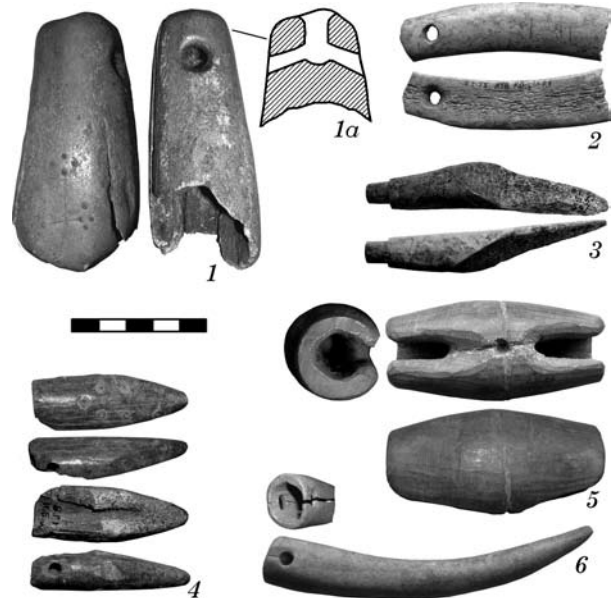

Рис. 9. Знаряддя праці та вироби невідомого призначення з рогу

ги, є фрагмент оленього рогу з порожниною, вибраною на глибину 14 мм, яка з'єднується з двома боковими наскрізними отворами в єдину систему (рис. 9, 1, 1а). Краї отворів сильно залощені. Аналогії цьому пристрою нам поки що невідомі. Судячи з особливостей конструкції, виріб міг бути розподільником системи мотузок або ремінців.

До групи знарядь праці примикають елементи їх оформлення, такі як футляри для голок і руків'я залізних інструментів, насамперед, ножів (Флерова 1996, с. 278).

Можливість використання для гольників як кістки, так і рогу обумовлювалась можливістю виготовляти ємкості з обох видів сировини.

У колекції є невеличкий трубчастий гольник з пташиної кістки (рис. 11, 3) і трубчастий гольник, оздоблений складним орнаментом (рис. 11, 5). По центру корпусу йдуть два ряди ромбів, створених

Рис. 10. Лопатки з просвердленими отворами

циркульними колами діаметром 3 мм — по три ромби в ряду. Їх облямовують бордори, створені паралельними лініями і ланцюжками виїмчастих трикутників. Описані орнаментальні елементи звичайні для виробів з кістки XII—XIII ст.

Бракованим напівфабрикатом трубчастого гольника слід вважати оброблений діафіз кістки дрібної рогатої худоби з пошкодженням у районі отворів, яке могло статися під час їх висвердлювання (рис. 6, 12). Судячи зі слідів на поверхні, його почали обробляти напилком, але порожнину до кінця обробити не встигли. Інші відокремлені діафізи не мають отворів, тому їх трактовка як заготовок для гольників залишається гіпотетичною.

Кістяні трубчасті гольники загалом побутували на території Євразії протягом тривалого часу — від неоліту і палеометалу до етнографічної сучасності, що сприяє запропонованій інтерпретації деяких виробів з діафізних трубок, незважаючи на існування інших точок зору на функціональне призначення подібних виробів, наприклад, як ручок металевих знарядь, зокрема ножів (Довженко, Гончаров, Юра 1966, табл. XVI, 15, 19), прикрас або амулетів (Атанасов 1987, с. 112; Димитров 1969, с. 131; Димов 1989, с. 250). Основний варіант рогових гольників, що отримали розповсюдження у Південній Русі — це емкість із замкнутою (не наскрізною) порожниною, виготовлена з кінцевих частин паростків рогу, що мають з двох протилежних боків невеличкі, частіше за все прорізани навскіс отвори для підвищення. Аналогія з території Польщі свідчить, що рогові гольники зверху могли мати покривку, яка зберігала голки від випадання (Kostrzewski 1949, рис. 145). Власне кажучи, такі футляри придатні для зберігання будь-яких дрібних предметів, зокрема амулетів, а також сипких речовин.

Всі готові вироби орнаментовані. Два екземпляри з Воїнської Греблі — цілий та фрагмент — мають чотиригранний корпус і оздоблені борозенками по бокових гранях і насічками по ребрах (рис. 11, 4, 6). Їх походження з однієї майстерні не виключено. Близький за декоративним оформленням екземпляр походить з городища Іван-Гора (сучасний Ржищів Київської обл.) (Сергеева 2008а, рис. 1, 5). Інший роговий гольник орнаментований вертикальними канелюрами і має фігурне денце (рис. 11, 2).

Серед незакінчених виробів з рогу привертає увагу можливий напівфабрикат для гольника. Це предмет з кінця паростку рогу 70 мм завдовжки. Порожнина вибрана на 12 мм, її поверхня не оброблена. Один з бокових отворів пошкоджений, від нього по всій площині йде тріщина (рис. 4, 10). Через незавершену порожнину та пошкодження цілком слушно вважати цей виріб бракованим напівфабрикатом.

Через неможливість їх розділення за функціональним призначенням, правомірно умовно відносити всі ретельно оброблені вироби з труб-

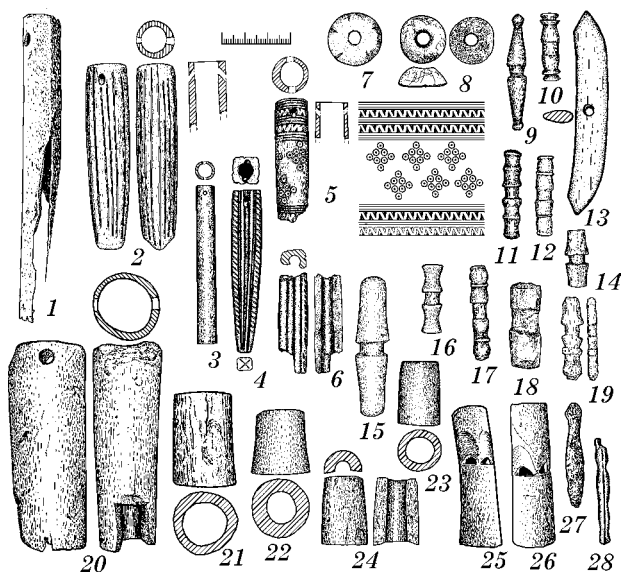

Рис. 11. Різні вироби: 1 — футляр (?); 2—6 — гольники; 7—17 — гудзики та застібки; 18, 19 — напівфабрикати стрижневих гудзиків; 20 — емкість (?) з рогу; 21—24 — обоймиці; 25, 26 — юрки; 27—28 — фрагменти виробів (застібок?)

Рис. 12. Юрки та можлива заготовка для них

частих кісток, особливо з парними отворами для підвищення (які не мали б функціонального навантаження у втульчастих руків'ях), до категорії гольників (Флерова 2001, с. 78—80; Сергеева 2008а). Серед матеріалів з Воїнської Греблі єдиним прикладом футляру для якихось інших речей є фрагментований виріб з трубчастої кістки, за формою аналогічний гольникам, але значно більшого розміру — довжина (неповна) фрагменту складає близько 137 мм (рис. 11, 1).

Критерієм розділення ручок знарядь і футлярів для голок з трубчастих кісток С.О. Плетнева та В.С. Флерова вважають якість обробки виробу: для гольників характерною є ретельна обробка не тільки зовнішньої поверхні, але й порожнини (Плетнева 1989, с. 93; Флерова 2001, с. 78).

Більшість колодок ножів виготовлено з рогу, але є також з кістки (рис. 13, 2, 12, 14). Конструктивно, а отже й функціонально, вони не розрізняються. Отже вибір матеріалу залежав від наявності у необхідний момент тієї чи іншої сировини. Більшість колодок належала черешковим ножам, про що свідчить наявність у деяких випадках залишків залізного лека. Ця категорія знахідок дуже варіює від простіших виробів, виготовлених «на швидку руку» до ретельно оброблених і орнаментованих екземплярів. Особливої уваги заслуговує фрагментована рогова ручка невеликого розміру, вкрита вибагливим орнаментом, композицію якого складає сполучення візаних ліній і виїмчастих трикутників (рис. 13, 10). Інша ручка, також з рогу, орнаментована контурним рисунком, в основі якого циркульні кола та фігури у вигляді драбинок (рис. 13, 3). Одна з ручок

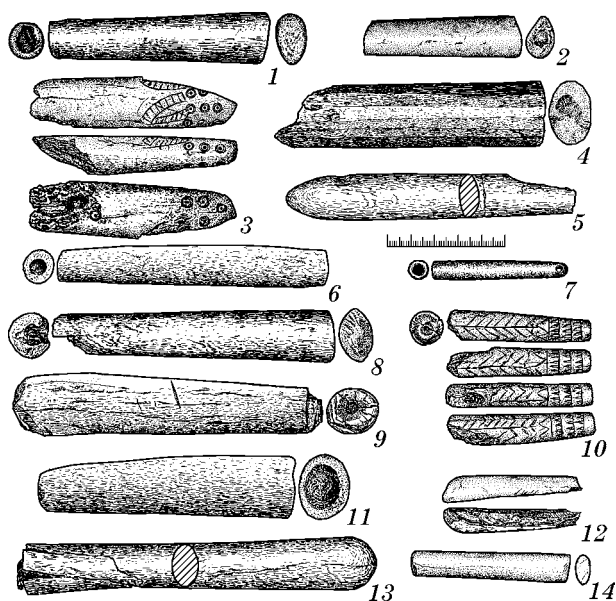

Рис. 13. Ручки: 7 — ручка невеликого знаряддя (шила?), решта — колодки ножів

з кістки має невеликі розміри: довжина 57 мм, діаметр 7 мм, глибина втулки 40 мм. З протилежного боку є отвір, ймовірно, для підвішування, його діаметр 4 мм (рис. 13, 7). Невеликий діаметр втулки (4 мм), дозволяє трактувати зазначений екземпляр як руків'я невеличкого знаряддя типу шила. Серед схематичних рисунків матеріалів розкопок Воїнської Греблі, які зберігаються у авторському фонді Р.О. Юри (НА ІА НАНУ, спр. № 30, арк. 112), є зображення ще однієї аналогічної ручки, але фрагментарної. Знайти її у фондах Інституту археології або Археологічного музею поки що не вдалося.

Частинами руків'їв могли бути так звані обоймиці, або муфти, проте загалом вони належать до виробів спірного призначення. Обоймицями зазвичай називають невеликі вироби у формі циліндрів або зрізаних конусів з наскрізною порожниною. Як правило, вони вирізалися від руки, екземпляри, обточені на токарному верстаті, зустрічаються нечасто. Всі обоймиці з Воїня виготовлені вручну, з поперечних фрагментів паростків оленьчих або лосьчих рогів (рис. 11, 21—24). При їх виготовленні вибирали внутрішній шар губчастої речовини, створену таким чином порожнину і зовнішню поверхню виробу полірували. Серед матеріалів з Воїня, крім готових виробів, є напівфабрикат обоймиці у вигляді рогового циліндра, зовнішня поверхня якого необроблена і порожнина зазнала лише грубої початкової вибірки (рис. 4, 9). У формі, розмірах і пропорціях виробів зазначеної категорії ustalених стандартів не простежується. Щодо функціонального призначення обоймиць існують різні точки зору: їх вважали гральними костями, мундштуками, вабиками, пряслицями, прикрасами, шаховими фігурками тощо (огляд літератури з цього питання див.: Snotlivy 1958, s. 181; Давидан 1966, с. 112—113, Флерова 2001, с. 48). Однією з поширених і найбільш аргументованих є інтерпретація обоймиць, принаймні їх значної частки, як складової частини руків'їв різних знарядь, насамперед ножів (Давидан 1966, с. 113, Snotlivy 1958, s. 180, 181;

Grubý 1957, s. 146—148), що підтверджується археологічними матеріалами. Зокрема, у Старій Ладозі знайдено руків'я, що складалося з багатограничних рогових обоймиць, які чергувалися з щільно насадженими одне до одного кільцями шкіри (Давидан 1966, с. 109). З матеріалів Воїня (Польське Помор'є) походить обоймиця з залишками дерев'яної ручки (Snotlivy 1958, s. 180, 181; tab. II, 8). Дерев'яна ручка з обоймицею зазначеного типу відома також серед матеріалів могильника Туни в Упшланді (Arne 1934, Taf. XV, 7).

Матеріали з Новгородської землі дають свідчення про інше функціональне призначення циліндричних обоймиць, які в деяких випадках були знайдені разом з дровками, а, отже, слугували тупими вістрями для полювання на хутрового звіра — томарами. Приклади використання томарів у вигляді циліндричного виробу є по всій північній Європі від середньовіччя до етнографічної сучасності. П.Г. Гайдуков та Н.А. Макаров наводять багато прикладів з подібного використання циліндричних і конічних обоймиць народами Скандинавії, угро-фінами, угорцями (Гайдуков, Макаров, 1993). Такої ж думки притримується С.Д. Захаров (Захаров 2004, с. 219, рис. 231) та В.С. Фльорова, яка вважає, що обоймиці 2—4,5 см заввишки при діаметрі 1,5—3 см слід інтерпретувати як томари (Флерова 2001, с. 47, 48).

Таке припущення можливе, проте, ймовірно не всі обоймиці, навіть вказаних розмірів, використовувалися зазначеним чином. Томарами насамперед правомірно вважати обоймиці, які розширюються у бік функціонального кінця, з каналом, який відповідно до нього звужується. Щодо екземплярів з Воїня, всі вони циліндричної, або наближеної, форми з рівним каналом. Діаметр порожнини в трьох випадках значно великий для дровка — від 12 до 18 мм (рис. 11, 21—23), лише одна пошкоджена обоймиця має порожнину діаметром 6 мм, придатну для насаджування на дровко (рис. 11, 24). Тому найбільш слушно трактувати обоймиці з Воїнської Греблі як деталі набірних руків'їв ножів або інших знарядь.

Єдиний роговий футляр серпа репрезентовано напівфабрикатом, що через пошкодження залишився незакінченим: поверхня ще не оброблена, верхній шерехатий шар залишається, зроблено лише пропил для вставки самого залізного знаряддя (рис. 4, 11). Готові вироби такого типу зустрічаються у Саркелі (Флерова 2001, рис. 45), у Центральній Європі тощо (Hensel 1956, rys. 24).

З кістки та рогу виготовлялися деякі побутові речі: гребені, деталі одягу та прикраси.

Раннім типом гребенів є однобічні набірні гребінки з футлярами (рис. 14, 1—7). Незважаючи на те, що стратиграфія Воїнської Греблі не завжди дозволяє чітко виділити хронологічні горизонти, іноді можна простежити, що однобічні набірні гребінки пов'язані з нижніми культурними нашаруваннями, які можна датувати раннім періодом існування міста (X — початком XI ст.). Вони належать до варіантів другої групи, за О.І. Давидан (Давидан 1962, с. 100, 101) — з вузькою випуклою накладкою.

Матеріалом виготовлення, принаймні, для обстежених нами екземплярів¹, слугував щільний

1. Не враховано два гребені, відомі за публікацією авторів розкопок (Довженок, Гончаров, Юра 1966, табл. XX, 1, 2).

ріг. У цьому зв'язку можна посперечатися з авторами, які явно перебільшують значення тваринної кістки у виготовленні набірних гребінок. На їхню думку, рогові гребінки виготовлялися переважно на Півночі Русі, а кістяні, як дешевші, побутували скрізь (Рыбина, Розенфельдт 1997, с. 21). Матеріали з Воїнської Греблі це не підтверджують.

Всі однібічні гребінки орнаментовані. Основою їх орнаменту у більшості випадків є сполучення циркульних кіл та врзаних ліній. Лише одна фрагментована накладка від гребінки має орнамент у вигляді косих насічок, обмежених двома смужками, утвореними врзаними паралельними лініями (рис. 14, 6). Незважаючи на обмежену кількість елементів, що їх застосовували в лінійно-циркульних орнаментальних композиціях, декоративне оформлення гребінок не однакове. Одним з варіантів орнаменту є ланцюжок циркульних кіл, що йде уздовж корпусу. З двох боків він обмежений поперечними паралельними лініями (рис. 14, 3, 5). З таким орнаментом знайдена гребінка невеликих розмірів (рис. 14, 5) і два футляри (Довженко, Гончаров, Юра 1966, табл. XX, 2, 4), з яких один зберігається у фондах ІА НАНУ (рис. 14, 3). Описаний вид орнаменту однібічних набірних гребінок є одним з найпоширеніших як на Русі, так і за її межами. Прикладами можуть бути гребінки з Києва — вул. Житомирська, 4 (Каргер 1958, табл. ХСІІІ, *внизу*), Коширев кінець¹, вул. Нижній Вал, 41 (Зоценко, Брайчевська 1993, рис. 21, 4). Гребінки з аналогічним орнаментом виявлені в Лукомлі (Штыхов 1978, рис. 7, 1), Ізборську (Седов 2007, рис. 81, 2; рис. 294, 1, 3—6, 8), Саркелі — Білій Вежі (Флерова 1998, рис. 1—5, 8; Флерова 2001, рис. 2, 1—5, 8; рис. 64, 1) та ін. На двох екземплярах з Воїнської Греблі репрезентовано інший поширений варіант цього орнаменту, коли ланцюжок складається всього з кількох кіл, розміщених у центральній частині гребеню або його футляру (рис. 14, 4, 7).

Є й інший варіант розміщення елементів лінійно-циркульного орнаменту: вертикальні ланцюжки циркульних кіл невеличкого діаметру у сполученні з лініями, що їх оточують з двох боків (рис. 14, 1, 2). На одному з гребенів додатково зображено подвійні концентричні кола — по одному з кожного боку. З обох боків також продряпано знак-графіті у вигляді стрічки з косою штриховкою (рис. 14, 1).

Всі двобічні гребені XI—XII ст. (рис. 14, 8—17) репрезентовано виключно прямокутними і трапецієподібними екземплярами веретеноподібного перетину — типи Л та М за новгородською класифікацією (Колчин 1982, рис. 5). Основою їх орнаменту слугували прямі паралельні лінії уздовж зубців, що є стандартним для давньоруських гребенів зазначених типів. Один екземпляр неорнаментований. Два гребені додатково орнаментовані циркульними колами. В одному випадку кола різного діаметру створюють квітку в центрі гребеня (рис. 14, 9), в іншому — розміщені на торцях, обмежуючи відрізки прямих ліній, прокреслених уздовж зубців (рис. 14, 15).

Яскравих місцевих варіантів, які могли б свідчити про розвинуте ремесло гребінників, що працюють на широкий масовий ринок, а також напівфабрикатів і відходів виробництва гребенів у Воїнській Греблі не виявлено.

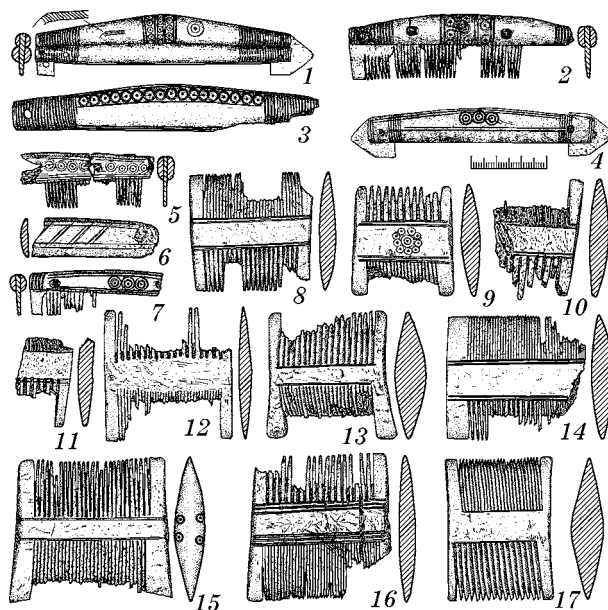

Рис. 14. Гребені

Ще однією категорією побутових речей, які значною мірою характеризують воїнський косторізний комплекс, є гудзики. Вони здебільшого належать до стрижневих, різноманітні за формою і знайдені у відносно великій кількості (рис. 11, 9—12, 14—17), що може свідчити про популярність саме цього виду застібок. Знайдено також напівфабрикат, вирізаний з кістки (рис. 6, 2; 11, 18). Ще один стрижневий гудзик має сплюснену форму і відрізняється грубою обробкою (рис. 11, 19). Не виключено, що він також є напівфабрикатом.

Два фрагментарні вироби поздовжньої форми також могли слугувати застібками або гудзиками (рис. 11, 27, 28). Цікаво, що матеріалом для одного з зазначених виробів послужила кістка (промінь плавця) великої осетрової риби (рис. 11, 28), яку зазвичай з подібною метою не використовували.

Напівсферичних гудзиків виявлено два: один з них, орнаментований насічками, є стандартним варіантом (рис. 11, 7); другий виготовлено з епіфізу (рис. 11, 8). Гудзики з епіфізів на південноруських пам'ятках фіксуються вкрай рідко і, ймовірно, є продукцією домашнього виробництва, виготовленою за необхідністю, оскільки у професійному косторізнному ремеслі практикувалися інші технології їх виробництва, засвідчені матеріалами київських майстерень (Шовкопляс 1954, с. 27, 28; Сергеева 2007, с. 218, 219; 2008в, с. 115; Сергеева 2011а, с. 92—94). Вироби напівсферичної форми з епіфізів іноді інтерпретують як пряслиця, проте екземпляр з Воїня не можна вважати таким через малу вагу і розміри. Слід враховувати також відсутність традиції використання пряслиць з епіфізів кісток у містах Південної Русі, оскільки попит на них повністю задовольняли пряслиця з пірофіліту.

До деталей костюму згодом належить застібка або підвіска у вигляді напівмісяця з невеликим (діаметр 1 мм) отвором посередині (рис. 11, 13). Предмет виготовлено з кістки, відзначається ретельною обробкою поверхні, яка включає якісну поліровку. Форма виробу типова для застібок недоуздки, проте центральний отвір занадто малий для такої інтерпретації.

1. Музей історії м. Києва, инв. № А 4938/491.

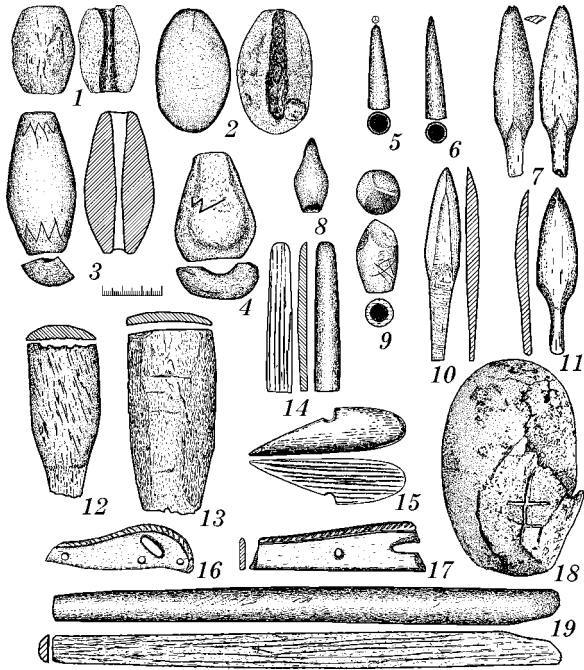

Рис. 15. Деталі озброєння: 1—4 — кистені; 5—11 — вістря стріл; 12, 13, 15 — накладки на лук; 14, 19 — накладки на лук або сагайдак; 16, 17 — сагайдачні петлі; 18 — булава

Специфіка Воїня, як оборонної фортеці на рубежах Русі, обумовила наявність у місцевому косторізнному комплексі кістяних та рогових деталей озброєння та спорядження вершника й коня. Незважаючи на те, що автори першої публікації пам'ятки відзначають, що знахідки зброї у Воїнській Греблі порівняно нечисленні (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 77), таких виробів більше, ніж на багатьох інших синхронних пам'ятках Середнього Подніпров'я. Відзначимо такі елементи озброєння з кістки та рогу: кистені, накладки на лук і сагайдак та вістря стріл (рис. 15).

Кистенів, виготовлених з щільного рогу, виявлено чотири, всі фрагментовані (рис. 15, 1—4). Два екземпляри (рис. 15, 1, 2) мають просту яйцеподібну форму, ще один — витягнутих пропорцій, оздоблений зигзагоподібним орнаментом (рис. 15, 3). В каналі одного з них залишилися сліди залізного стрижня (рис. 15, 2). Інтерес викликає кистень досить своєрідної грушоподібної форми, з виділенням і трохи сплюсненим боком. Його висота 50 мм, діаметр каналу близько 10 мм. На поверхню нанесено зигзагоподібний знак (рис. 15, 4). Форма, що повторює форму металевих екземплярів, і невелика глибина залягання знахідки (0,6 м) свідчать на користь його пізнього датування — не раніше XII ст.

Виріб (рис. 15, 18), аналогічний кистеням за формою, але більшого розміру (висота 115 мм, діаметр — 65 мм), автори публікації матеріалів Воїнської Греблі вважають булавою (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 78, табл. XIX, 5) з чим попередньо можна погодитись.

Вістер стріл, за даними авторів дослідження, знайдено 7 екз.: 4 втульчастих (рис. 15, 5, 6, 8, 9), 2 з плоским насадом (рис. 15, 7, 10) і одне з черешком (рис. 15, 11). Серед втульчастих вістер два належать до кулеподібних за О.Ф. Медведєвим (Медведєв

1966, с. 87), або конічних за деякими іншими авторами (Руденко 2005, с. 69; Ruttkay 1976, S. 328).

Слід відзначити, що належність знахідки, віднесеної авторами першої публікації саме до вістер стріл (Довженок, Гончаров, Юра 1966, табл. XXII, 16) є спірною, оскільки насправді це не готовий виріб, а кінець паростку рогу зі слідами обробки (рис. 4, 14). Проте ще одне конічне втульчасте вістря походить з могильника (рис. 15, 6), так що вказана кількість зберігається.

Вістря з широким плоским скошеним насадом, або насадом на розщеплене древко, традиційно відносять до черешкових, проте деякі автори виділяють їх в окрему групу, виходячи зі специфіки способу насадки на древко (Сидоров 1989, с. 17; Коробейников, Митюков 2007, с. 71—74). З такою класифікацією погоджується й авторка чинної праці. Один з екземплярів (рис. 15, 6) має неширокий насад, що зближує його з власне черешковими стрілами, до яких його спочатку й було віднесено (Сергеева 2008б, с. 35). Проте за формою насаду його більш правомірно відносити до зазначеної групи.

Черешкове вістря (рис. 15, 11) листоподібне, у перетині сегмент, черешок сплюснений, невеликої ширини. Особливістю воїнського набору кістяних вістер є відсутність черешкових екземплярів, що копіюють форми залізних вістер, які зустрічаються на інших давньоруських пам'ятках, зокрема, у Києві. Загалом форма вістер стріл з насадом нестандартна, вироблені вони досить недбало. Це наводить на думку, що вказані вістря є продуктом кустарного ремесла і виготовлялися самими власниками.

У Воїнській Греблі знайдено кілька екземплярів рогових накладок на лук. Серед них є лопатоподібна фронтальна накладка на лук (рис. 15, 12) та напівфабрикат такої накладки (рис. 15, 13). Окремо слід згадати одну кінцеву, з заокругленим кінцем і вирізом для петлі тятиви (рис. 15, 15). Один з виробів викликає інтерес плоскою нижньою поверхнею, що не є характерним для накладок на лук (рис. 15, 19). Крім того, вона вузька (близько 2 см) і довга. Автори публікації пам'ятки згодом відносять її до напівфабрикатів (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 78). Є також фрагмент подібної вузької накладки (рис. 15, 14). З виробництвом зазначених речей можна пов'язувати заготовки для рогових поздовжніх пластин (рис. 3, 5, 6, 12).

Сагайдачних петель 2 — ціла й фрагментована. Цілий екземпляр (рис. 15, 16) виготовлено з кістки, той, що зберігся фрагментарно (рис. 15, 17) — з рогу. Форма та декор (косі насічки по гребеню) обох екземплярів є достатньо традиційними для виробів цієї категорії.

Деталі спорядження вершника і коня репрезентовані псаліями, застілками недоузdkів, застільниками руків'їв канчуків тощо (рис. 16).

Вироби форми, що наближається до місяцеподібної, часто з розширенням у центрі і округлим або овальним отвором у центральній частині, частіш за все визначаються як застілки недоузdkів (рис. 16, 10—13). Р.Д. Михайлова вважає їх різновидом псаліїв (Михайлова 1991, с. 4), проте їх невеликі розміри не дозволяють погодитися з такою трактовкою. Виявлено також напівфабрикат такої застілки з грубо обробленою поверхнею та наміченим, але не обробленим, отвором (рис. 16, 12).

Псалії, наявні у колекції, репрезентовані одним цілим і трьома фрагментованими виробами (рис. 16,

Рис. 16. Деталі спорядження вершника та коня: 1—4 — псалії; 5—8 — навершя руків'їв канчуків; 9 — пряжка; 10—13 — застіжки недоуздки

1—4). Один з них з одного боку прикрашено дещо недбало нанесеним контурним орнаментом. Такий спосіб орнаментування є досить традиційним для давньоруських псаліїв. Лінії орнаменту нанесено лезом ножа або шилом, ознакою чого є нерівні рівчачки. Цілий псалій виконаний дуже майстерно. Він ретельно відполірований, один з кінців оформлений на трикутник, що є характерним для давньоруських рогових псаліїв, інший має цікаву деталь у вигляді рельєфного кулеподібного завершення.

Ще однією деталлю спорядження вершника є завершення руків'їв канчуків. Три з них, що нагадують схематичні зооморфні або орнітоморфні голови (рис. 16, 5, 7, 8), є досить поширеним типом, свого часу зібраним і систематизованим А.М. Кіричниковим, який датував їх XII—XIII ст. (Кіричников 1973, с. 71—75). В.Є Фльорова на основі матеріалів Саркела — Білої Вежі вважає, що вони з'являються дещо раніше (Фльорова 2001, с. 62—64). Зооморфні зображення на воїнських завершеннях руків'їв виконані вкрай схематично, зоо- або орнітоморфні риси ледве помітні. Завершення в аналогічному стилі походять з Новогрудка (Соболь 2006, рис. 9, 17). Ще один виріб відноситься до іншого типу — він має яйцеподібне завершення і заглиблення з одного боку для додаткової деталі у вигляді дзьбоподібного виступу. Поверхня навколо заглиблення грубо оброблена ножом (рис. 16, 6). Загальна висота виробу складає 53,5 мм, діаметр втулки 13,5 мм. Аналогічне руків'я знайдено у стародавньому Звенигороді (Свешніков 1987, рис. 5). Серед воїнських матеріалів є також заготовка з рогу для навершя руків'я канчука з дзьбоподібним виступом, що складає єдине ціле з корпусом. Заготовка грубо обстругана, втулка ще не висвердлена (рис. 4, 6).

З кінською зброєю слід також пов'язувати пряжку або застіжку з рогу (рис. 16, 9). Аналогічний виріб з Преслава (Болгарія) С. Бонев трактує як пряжку від сідла, вказуючи на аналогії цьому

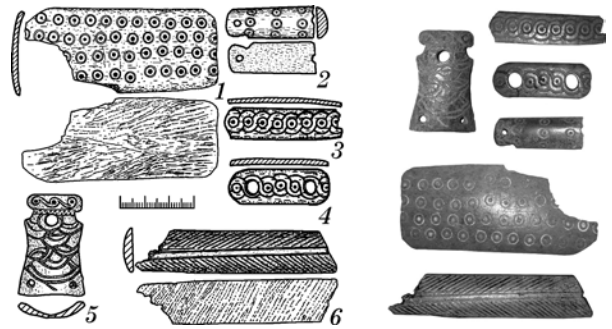

Рис. 17. Декоративні накладки

предмету в кочівницьких старожитностях (Бонев 1981, с. 42, рис. 1, 14). Дві пряжки близькі ї за розмірами: довжина екземпляру з Воїня складає 72 мм, з Преслава — 75 мм.

Загалом набір предметів озброєння та спорядження вершника і коня є стандартним для старожитностей Східної Європи і позбавленим будь-яких локальних особливостей. Він цілком укладається в загальну традицію військової матеріальної культури, яка сформувалася у південній смузі Євразії і поширилася у Східній і, частково, Центральній Європі.

Протягом доби середньовіччя скрізь у Європі була широко розповсюджена традиція оздоблення різноманітних речей орнаментованими накладками з кістки. Серед матеріалів з Воїнської Греблі також є кілька накладок різного призначення (рис. 17).

Викликає інтерес підпрямокутна накладка, орнаментована по всій площині циркульними колами (рис. 17, 1), протилежний бік вкрито насічками для кращого сполучення з поверхнею, що характерно для сагайдачних накладок. Судячи з глибини залягання, знахідка відноситься до нижнього горизонту, що за керамікою датується XI ст. (Гончаров 1958/3, с. 42—45), отже, відноситься до зразків відносно раних виробів зазначеної категорії.

До елементів оздоблення сагайдака належить вузька подовжня пластинка (фрагмент), орнаментована циркульною плетеною стрічкою (рис. 17, 3). Пластинка виготовлена з рогу, її збережена довжина 47 мм, ширина 12 мм. Інша вузька пластинка з аналогічним орнаментом та двома досить великими отворами з протилежних боків збереглася повністю (рис. 17, 4). Її розміри 40 × 15 мм, діаметр отворів близько 5 мм. Проте її належність до сагайдачних накладок проблематична через нехарактерні отвори. Рання середньовічні предмети подібної форми, але дещо інших пропорцій та розмірів, дослідники інтерпретують або як накладки (Атанасов 1987, табл. VII, 5, 6), або як застіжки (Špehar 2010, sl. 38, 39)

Не виключено, що до елементів набірних гребінок відноситься фрагмент накладки, орнаментованої подінокими циркульними колами (рис. 17, 2), проте для гребінок такий декор не є типовим. Фрагмент невеличкий, що утруднює його точну інтерпретацію.

Призначення інших двох накладок не встановлюється (рис. 17, 5, 6).

Предмети для ігор та розваг репрезентовано астрагалами (рис. 18; 19). У деяких випадках астрагали мають сліди обробки, при цьому застосовувалися прості операції: підтесування поверхні з одного або кількох боків, висвердлювання отворів,

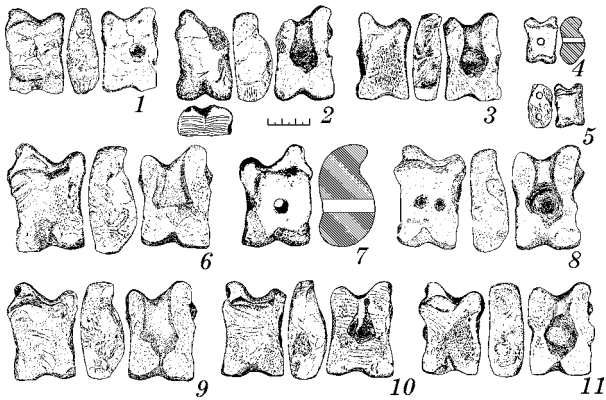

Рис. 18. Астрагали для гри

одного чи кількох, зазвичай правильної форми. Деякі мають графіті. Знайдено битки, залиті свинцем (рис. 19, 1, 3) та астрагали, підготовлені для створення биток (рис. 19, 2, 4). Особливістю воїнського набору астрагалів є значна кількість таких, що належали великим копитним, тимчасом як на інших пам'ятках зазвичай переважають астрагали дрібної рогатої худоби.

Кілька предметів можна пов'язувати з ритуально-магічною сферою.

Найпростішим варіантом амулетів були ікла кабана, які взагалі не потребували будь-якої обробки (рис. 20, 1—8). Їх використання у ритуально-магічній сфері підтверджується матеріалами давньоруських поховань — ікла кабана і, рідше, ведмедя зустрічаються у складі поховального інвентаря, зокрема, у Києві (Каргер 1958, с. 159, 160; Боровський, Калюк 1993, с. 31). Підтвердженням магічного значення іклів кабана може бути їх прив'язка до сакральних об'єктів (Каргер 1958, с. 159, 160). У разі виготовлення особистих оберегів, що їх носили на поворозці або прикріпленими до одягу, у кістці просвердлювали отвір для підвішування, ікла без отворів могли носити у спеціальних мішечках, плетених емкостях або якимось іншим чином. Зокрема, їх могли зберігати вдома як апотропеї. З цієї ж метою могли використовувати ікла хижих тварин (рис. 20, 9). Амулетами слугували також різноманітні кістки з отворами, але їх знахідки нечисленні (рис. 20, 10—12). Серед них слід особливо відзначити фрагмент епіфізу кістки людини з отвором (рис. 20, 13). Наявність на городищі ранніх матеріалів — від доби бронзи до ранніх слов'ян не дозволяє безперечно відносити цей дуже архаїчний предмет до давньоруських часів, проте зовсім відкидати таке датування також не варто.

Не виключено зв'язок з ритуально-магічною сферою досить цікавих кістяних предметів у формі піхов ножів (рис. 21), на яких докладніше ми зупинимось трохи пізніше.

Серед речей, що їх функціональне призначення є проблематичним, слід відзначити незвичайно велику кількість так званих ковзанів, як завершених, так і заготовок, виготовлених з довгих кісток ніг коня та, значно рідше, бика. Разом з фрагментами їх знайдено понад 32 екз., у той час, як на інших давньоруських пам'ятках ковзани відомі у меншій кількості. Автори розкопок згадують 30 екз. (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 76, 109), проте такою кількістю репрезентовано плюснові кістки кінцівок коня та корови. У колекції ж зберігаються ще дві гомілкові кістки

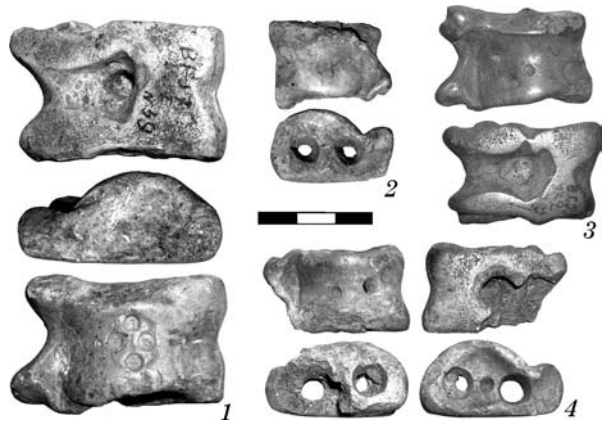

Рис. 19. Астрагали — битки (1, 3) та астрагали з отворами (2, 4)

Рис. 20. Амулети

коня зі слідами аналогічної обробки, що дозволяє прирахувати їх до цієї самої категорії виробів.

Щодо призначення зазначених предметів не існує єдиної думки. Більшість дослідників, особливо західноєвропейських, спираючись на етнографічні паралелі, вважає їх дійсно ковзанами, тобто засобами для пересування по льоду та снігу (Lewicki 1953; Kostrzewski 1966, s. 155, рис. 72, e; MacGregor, 1976; Sinthio 1998, S. 78; Choyke, 1999). Згадки про використання різними народами великих тваринних кісток як ковзанів зустрічаються у писемних джерелах XII—XVI ст.: у Марвазі, Стефаніуса, Рубрика і Олава Магнуса (Lewicki 1953; MacGregor 1976, p. 61—62; Choyke 1999, p. 152). Етнографічні дослідження виявили використання ковзанів з кісток у деяких місцевостях Польщі, Югославії, Угорщини, Німеччини, Ісландії ще наприкінці XIX — на початку XX ст. Свого часу С.А. Семенов припускав, що ковзани насправді могли слугувати гладилками або подібними знаряддями при обробці шкіри або тканини (Семенов 1957, с. 225—227), з чим погоджуються деякі інші дослідники (Красильников 1979, с. 84; Шрамко 1984, с. 150; Ляшко 1994, с. 154). Компромiсним є припущення про поліфункціональність ковзанів. Б.Г. Петерс вважає, що частина виробів цього типу, особливо з отворами для прив'язування, могла виконувати роль ковзанів, інші — гладилок, а також полозів для пересування невеликих вантажів по льоду (Петерс 1986, с. 43). Близької думки дотримується В.С. Фльорова (Флорова 1996, с. 284; Флорова 2001, с. 81—84). Очевидно, єдиної інтерпретації для всіх без винятку подібних предметів не може бути, кожен конкретний випадок потребує окремого аналізу.

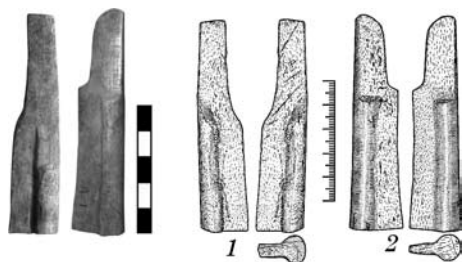

Рис. 21. Ножеподібні амулети: незакінчений (1) та готовий (2) вироби

Ковзани з Воїня викликають особливий інтерес і варті спеціального вивчення. Попередньо відзначимо, що при збільшенні на робочій (нижній) площині всіх екземплярів добре простежуються сліди поздовжніх мікроподряпин, які неможливі при роботі з м'якими матеріалами, але цілком природні внаслідок контакту з будь-якими абразивними матеріалами, у тому числі з льодовою поверхнею (Сергеева 2010а, с. 211).

Тракуванню виробів з Воїня саме як ковзанів нібито суперечить відсутність на них отворів для кріплення. Проте етнографічні дані свідчать, що румунські діти початку ХХ ст., хто вмів бігати на ковзанах, обходилися без їх прив'язування до взуття, архаїчний тип ковзанів без просвердлених отворів зберігався у них до кінця ХІХ ст., а у Східній Угорщині і до середини ХХ ст. (Chojke 1999, с. 150, 152). На таких предметах можна було ковзати, відштовхуючись однією ногою або палкою. Зрозуміло, до подряпин міг призвести контакт з іншими абразивними матеріалами, проте припущення про можливе використання ковзанів з Воїнської Греблі як приладдя для розваг може бути прийняте як один з варіантів інтерпретації зазначеної категорії виробів.

Дві категорії предметів звертають увагу у зв'язку з тим, що вони дещо випадають з традиційного асортименту продукції косторізів Південної Русі, а отже, можливо, пов'язані з іноетнічним середовищем.

Перша з них — це вироби з рогу з трьома розсохами, схожі на пізніші рогові порохівниці (рис. 22). Аналогічні предмети були поширені на значній території. У Центральній та Південній Європі їх знахідки пов'язують з аварськими старожитностями (Belošević 1980, s. 125—128; tab. I, XI, XLVI—XLVIII, LI, LII, LXXXI, LXXXII; Garam 1979, Taf. 14, 6; 40, 1; Kovrig 1963, Taf. XXI, 10; LXXV, 2; Török 1994, Taf. XVIII, 8). У степах Східної Європи вони найбільш характерні для салтівського набору речей (Гадло 1968; Винников, Ковалевский 2007, рис. 6, 3; Флерова 2001, с. 105) та не виходять за межі Х ст. В.С. Флерова вважає, що подібні емкості використовувалися салтівським населенням як релікварії і пов'язані з культовими уявленнями (Флерова 2001, с. 106), проте, можливо такі уявлення охоплювали ширше просторово-часове середовище. Цікаво відзначити, що деякі металеві емкості для святої води ХІІІ ст., які походять з Лондона, мають форму, аналогічну формі зазначених предметів (Schofield, Vince 1994, fig. 6, 6). Але, якщо для рогових емкостей така форма походить від форми вихідної сировини, то для металевих релікваріїв вона малозрозуміла. Питання потребує спеціального заглибленого вивчення, однак як попередню робочу гіпотезу можна висказати припущення про первинність саме рогових емкостей

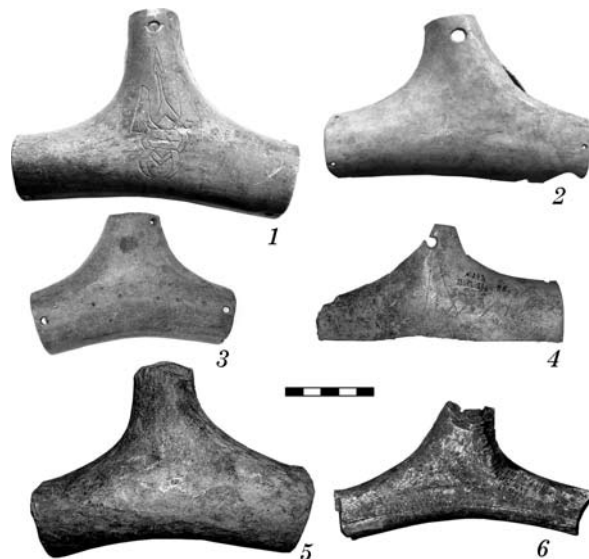

Рис. 22. Емкості з рогу: 1—4 — готові вироби (1 — Жовнині); 5, 6 — напівфабрикати

тей як виробів з сакральним змістом. Щодо давньоруських екземплярів, їх конкретне призначення важко відновити через те, що всі вони знайдені поза контекстом використання.

Враховуючи те, що у Воїні знайдено не лише готові вироби, але й два незавершені екземпляри (рис. 22, 5, 6), можна говорити про їх місцеве виготовлення, проте загалом на території Давньої Русі подібні предмети не набули поширення. Аналогічний предмет з нанесеним на поверхню княжим знаком-графіті, знайдено у Жовнині, розташованому поблизу Воїнської Греблі (Кіліевич 1965, рис. 4). Є всі підстави відносити жовнинський екземпляр (рис. 22, 1) до одного косторізного комплексу з воїнськими і датувати всі вироби цього типу ХІ—ХІІ ст. Їх зв'язок зі степовими впливами, враховуючи прикордонне розташування зазначених пам'яток, не виключається. Крім вищезазначених, ще один виріб цього типу походить з Новгорода, де його датують ХІІІ ст. (Колчин і др. 1985, рис. 183). Власне, цим перелік подібних знахідок і обмежується, інших прикладів їх побутування у давньоруському культурному середовищі, принаймні серед опублікованих матеріалів, нам невідомо.

Можливо, емкістю іншого типу є виріб з рогу у формі циліндра (рис. 11, 20). З одного боку він має наскрізні парні отвори, з іншого — прямокутну виїмку. Трактовка описаного виробу залишається під сумнівом. Запропонований варіант базується на близькій аналогії з Саркела — Білої Вежі, яку В.С. Флерова інтерпретує саме як емкість (Флерова 2001, с. 105, рис. 53, 4). Описаний виріб, як і емкості з трьома розсохами, належить до хозарського кола ранньосередньовічних старожитностей (Флерова 2001, с. 105, рис. 53, 4).

Друга досить цікава категорія — невеликі вироби з кістки у вигляді піхов ножей (рис. 21, 1, 2). Основним ареалом розповсюдження ножеподібних предметів є північ Східної Європи (Рябинин 1988, с. 61), де вони були генетично пов'язані з угрофінським культурним середовищем і, можливо, мали культове призначення. Вироби з Воїнської Греблі автори розкопок трактують як «ножі-амулети кістяні» (Довженко, Гончаров, Юра 1966, с. 111,

табл. XXIV, 3). За даними публікації, їх знайдено 3, проте у фондах ІА НАН України зберігається два екземпляри, вони ж присутні у прорисовках з особистого фонду Р.О. Юри (спр. № 30, арк. 131). Один з ножеподібних предметів відрізняється грубістю й недбалістю виконання і явно є напівфабрикатом, форма якого ще не отримала остаточної обробки (рис. 21, 1). Отже, зазначену категорію виробів, незважаючи на культурне визначення, також слід віднести до місцевої продукції. У цьому випадку не можна виключати діяльність приїжджих майстрів.

Деякі вироби поки що не піддаються будь-якій ґрунтовній інтерпретації (рис. 9, 2—4).

Загалом, характеризуючи косторізну справу давньоруського Воїня, слід відзначити, що, незважаючи на наявність залишків сировини, відходів, заготовок та напівфабрикатів виробів, яскраво виражені косторізні комплекси з концентрацією слідів ремісничого виробництва тут не виявлені. Якість воїнських виробів з кістки та рогу значно нижча порівняно, наприклад, з київськими. Разом з цим, окремі види виробів (гребені, деталі луків, псалії, накладки тощо) не можна відносити до продукції домашнього або допоміжного ремесла. Вони свідчать про те, що у місті існував невеликий прошарок майстрів-професіоналів, які, ймовірно, суміщали роботу по кістці та рогу з іншими видами ремесла. Набір продукції місцевого косторізного ремесла загалом типовий для давньоруського косторізного комплексу. Тем не менш, слід звернути увагу на наявність у місцевому асортименті деяких специфічних речей, які зазвичай не вироблялися косторізами південно-руського регіону (наприклад, емкості з рогу, ножеподібні амулети тощо). Це може вказувати на існування певних локальних традицій, можливо, обумовлених специфікою місцевої етнокультурної ситуації. Дане питання потребує спеціального розгляду, проте попередньо відзначимо, що ситуація у косторізній справі може бути свідченням неоднорідності населення, яке з'являється у новому місті після його заснування і постійно поповнюється за рахунок вихідців з інших регіонів Русі.

Атанасов Г. Средневековни костни изделия от Силистра // Известия на Народния музеи. — Варна, 1987. — Т. 23 (38). — С. 101—115.

Бонев С. Костени детайли на конска амуниция от средновековна България // Музеи и паметници на култура. — 1981. — Год. XXI. — Кн. 4. — С. 39—42.

Боровський Я.С., Калюк О.П. Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989. — К., 1993. — С. 3—42.

Винников А.З., Ковалевский В.Н. Могильник салтово-маяцкой культуры у с. Тихий Дон в Воронежской области // Хазарский альманах. — 2007. — Т. 6. — С. 51—64.

Гадло О.В. Графічні зображення на кістяному виробі салтово-маяцкой культуры // Археологія. — 1968. — Т. XXI. — С. 222—225.

Гайдуков П.Г., Макаров Н.А. Новые археологические материалы о пушном промысле в Древней Руси // Новгород и Новгородская земля. История и археология. — Новгород, 1993. — Вып. 7. — С. 179—188.

Гончаров В.К. Раскопки на участке III. Отчет Кременчугской древнерусской экспедиции за 1958 г. / НА ІА НАНУ. — 1958/3.

Давидан О.И. Гребни Старой Ладоги // АСГЭ. — 1962. — Вып. 4. — С. 95—108.

Давидан О.И. Староладожские изделия из кости и рога // АСГЭ. — 1966. — Вып. 8. — С. 103—115.

Давлетшин Г.М. Очерки по истории духовной культуры предков татарского народа. — Казань, 2004.

Димитров Д. Раннобългарско селище при с. Брестак, Варненско // Известия на Народния музей Варна. — Варна, 1969. — Т. 5 (20). — С. 113—136.

Димов Т. Изделия от кост и рог от средновековното селище край Дурункулак // Дурункулак. — София, 1989. — Т. 1. — С. 249—260.

Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. — К., 1966.

Захаров С.Д. Древнерусский город Белоозеро. — М., 2004.

Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 43—103.

Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. — М.; Л., 1958. — Т. 1.

Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. // САИ. — Вып. Е1—36. — Л., 1973.

Кілієвич С.Р. Археологічні розкопки біля с. Жовнин // Археологія. — 1965. — Т. XIX. — С. 189—195.

Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. — М., 1982. — С. 156—177.

Колчин Б., Янин В., Ямицков С. Древний Новгород. Прикладное искусство и археология. — М., 1985.

Коробейников А.В., Митюков Н.В. Баллистика стрел по данным археологии. — Ижевск, 2007.

Красильников К.И. Изделия из кости салтовской культуры // СА. — 1979. — № 2. — С. 77—91.

Лебедева Н.И. Прядение и ткачество восточных славян в XIX — начале XX в. // Восточнославянский этнографический сборник. — М., 1956. — С. 458—540.

Ляшко С.Н. Косторезное производство в эпоху бронзы // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. — К., 1994. — С. 152—166.

Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. // САИ. — 1966. — Вып. Е1—36.

Михайлова Р.Д. Особливості обробки кістки в Південно-Західній Русі (X — перша половина XIV століття). — К., 1991.

Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1986.

Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.

Руденко К.А. Булгарские изделия из кости и рога // Древности Поволжья: эпоха средневековья (исследования культурного наследия Волжской Булгарии и Золотой Орды). — Москва; Казань, 2005. — С. 67—97.

Рыбина Е.А., Розенфельдт Р.Л. Гребни, расчески // Древняя Русь: Быт и культура. — М., 1997. — С. 19—22.

Рябинин Е. А. Языческие привески-амулеты Древней Руси // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 55—63.

Свешніков І.К. Звенигород. — Львів, 1987.

Седов В.В. Изборск в раннем Средневековье. — М., 2007.

Семенов С.А. Первобытная техника. — М.; Л., 1957.

Сергеева М.С. До історії гри в бабки в Київській Русі // Археологія. — 2002. — № 4. — С. 50—58.

Сергеева М.С. Древнерусские костяные пуговицы // Интеграция археологических и этнографических исследований. — Одесса; Омск, 2007. — С. 216—220.

Сергеева М.С. Древнерусские костяные иглы с территории Среднего Поднепровья // Интеграция археологических и этнографических исследований. — Омск; Новосибирск, 2008а. — С. 272—276.

Сергеева М. Кістяні деталі озброєння з Воїнської Греблі // Pereyaslavica. Наукові записки. — К., 2008б. — С. 34—38.

Сергеева М.С. Косторезное ремесло XI—XII вв. на Киевском Подоле // Acta Archaeologica Albarutenica. — Минск, 2008в. — Vol. IV. — С. 111—119.

Сергеева М. Деталі озброєння з кістки та рогу з території Південної та Західної Русі // Фортеця: Збірник заповіднику «Тустань» на пошану Михайла Рожка. — Львів, 2009. — С. 333—340.

Сергеева М.С. Про деякі давньоруські приладдя з кістки та рогу для ігор і розваг // Древности, 2010. — Харків, 2010а. — С. 203—220.

Сергеева М.С. Рогообработка в Воинской Гребле // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 2010б. — С. 76, 77.

Сергеева М.С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. — К., 2011а.

Сергеева М.С. Обробка та використання порожнистого рогу у Київській Русі // Археологія: від джерел до реконструкцій / АДІУ. — 2011б. — Вып. 5. — С. 222—226.

Сидоров Е.А. Присваивающие виды хозяйственной деятельности населения лесостепного Приобья в I тыс. до н. э. // Экономика и общественный строй древних и средневековых племен Западной Сибири. — Новосибирск, 1989. — С. 16—41.

Смирнова Л.И. Косторезное ремесло средневекового Новгорода: Автореф. дисс... канд. ист. наук. — М., 1998.

Соболь В. Некаторыя вынікі даследаванняў Мураванага замка ў Навагрудку // ГАЗ. — Минск, 2006. — Вып. 22. — С. 220—231.

Флерова В.Е. Домашние промыслы в Саркеле — Белой Веже (по материалам коллекции костяных изделий) // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. — Самара, 1996. — С. 277—313.

Флерова В.Е. Гребни средневекового Подонья (по материалам Саркела — Белой Вежи) // МАИЭТ. — 1998. — Вып. 6. — С. 625—634.

Флерова В.Е. Резная кость юго-востока Европы IX—XII веков: искусство и ремесло (по материалам Саркела — Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа. — СПб., 2001.

Шовкопляс А.М. Некоторые данные о косторезном ремесле в древнем Киеве // КСИА АН УССР. — К., 1954. — Вып. 3. — С. 27—32.

Шрамко Б.А. Обработка кожи в Скифии // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1984. — С. 142—157.

Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.). — Минск, 1978.

Юра Р.О. Воїнська Гребля. Малюнки та описи речових матеріалів / НА ІА НАНУ. — Авт. фонд Р.О. Юри. — Спр. № 30.

Ambrosiani K. Viking Age Combs, Comb Making and Comb Makers in the Light of Finds from Birka and Ribe. — Stockholm, 1981.

Arne T.J. Das Bootgräberfeld von Tuna in Alsike, Uppland. — Stockholm, 1934.

Belošević J. Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća. — Zagreb, 1980.

Choyke A.M. Bone Skates: Raw Material, Manufacturing and Use // Antaeus. Communicateones ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. — Budapest, 1999. — 24. — P. 148—156, 651—654.

Cnotlivi E. Wczesnośredniowieczne przedmioty z rogu I kości z Wolina, ze stanowiska 4 // Materiały Zachodnio-pomorskie. — Szczecin, 1958. — Tom IV. — S. 155—239.

Garam E. Das Avarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. — Budapest, 1979.

Hensel W. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej. — Warszawa, 1956.

Hrubý V. Slovanské kostené předmety a jejich výroba na Moravě // Památky archeologicke. — 1957. — Ročn. XLVIII. — S. 118—212.

Kostrzewski J. Kultura prapolska. — Poznań, 1949.

Kostrzewski J. Pradzieje Pomorza. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966.

Kovrig I. Das Avarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán // Archaeologia Hungarica. — XL. — Budapest, 1963.

Lewicki T. Łyżwy kościane północno-wschodniej Europy w świetle notatki średniowiecznego pisarza arabskiego Al-Marwaziego (ok. r. 1120) // Przegląd archeologiczny. — 1951—1952. — Poznań, 1953. — Roc. 27—28. — T. IX. — Z. 2—3. — S. 392—395.

MacGregor A. Bone Skates: A Review of the Evidence // Archaeological Journal — 1976. — 133. — P. 57—74.

Ruttkay A. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II) // SlA. — 1976. — Ročn. XXIV. — Číslo 2. — S. 245—395.

Schofield J., Vince A. Medieval Towns. — London, 1994.

Sinthio H. Isläggar // Eketorp III. Den medeltida befastningen på Öland. Artefakterna. — Stockholm, 1998. — S. 78.

Sláma J. K počátkům slovanské hudby // Vznik a počátky slovanů. — T. 1. — Praha, 1956. — S. 168—179.

Špehar P. Materijalna kultura iz ranovizantijskih utrdjenja u derdapu. — Beograd, 2010.

Török G. Das Avarenzeitliche Gräberfeld von Solymár // Das Avarische Korpus. — 1. — Debrecen, Budapest, 1994.

M. С. Сергеева

ИЗДЕЛИЯ ИЗ КОСТИ И РОГА ИЗ ВОИНСКОЙ ГРЕБЛИ

В статье рассматриваются изделия из кости и рога из древнерусского городища у с. Воинская Гребля, исследованного в 1956—1959 гг. Материалы содержат не только большое количество готовых изделий, но и сырье, заготовки, полуфабрикаты и отходы производства, которые свидетельствуют о наличии местного косторезного ремесла. Косторезная продукция в целом соответствует таковой на других древнерусских поселениях. Это примитивные орудия труда, ручки ножей и других орудий, игольники, бытовые вещи (гребни, пуговицы), детали вооружения и снаряжения всадника и коня, декоративные накладки, игральные принадлежности и амулеты. К специфической местной продукции относятся трехчастные емкости из рога, характерные для аварского и хазарского круга древностей, а также ножевидные амулеты, распространенные на севере Руси. Такие изделия могут свидетельствовать о своеобразии этнического состава населения города.

M. S. Sergeeva

OBJECTS OF BONE AND ANTLER FROM THE VOINSKA GREBLIA HILLFORT

In the article the products of bone and antler from the Old Russian hillfort Voinska Greblia are considered. Among the materials are not only plenty of the finished products but also raw material, blanks, unfinished objects and wastes, which testify to the presence of local bone-carving handicraft. Bone-carving products on the whole are the same as those from other Old Russian settlements. They are primitive tools, handles of knives and other implements, needle cases, objects of daily use (combs, buttons), details of armament and equipment of rider and horse, decorative mounts, gaming pieces and amulets. Specific local products are three-part containers of a horn, characteristic for the avar and khazars circle of antiquities, and knife-shaped amulets, widespread in the north of Rus. Such objects can testify to ethnic originality of the population of the city.